

O'ZBEK NAQQOSHCHILIGIDA NOMOYON KOMPAZITSIYANI TURLI USLUBLARDA BAJARISH VA FOYDALANISH.

Qarshi tumani kat mfy beklar ko'chasi. 1993. 22. 07. Shahrisabz davlat pedagogika instituti. 2 kurs tasviriy san'at va amaliy bezak san'ati. Magistri

Farruh Turopov

Annotatsiya: Ushbu maqolada Kompozitsiya turlari hamda O'zbek naqqoshchiligida nomoyon kompozitsiyani turli uslublarda bajarish va foydalanish haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Kompozitsiya, tasviriy san'at, erkin kompozitsion usullar, obraz, san'at, naqqoshlik, haykaltaroshlik, ganchkorlik.

Kompozitsiya (mujassamot) — lotincha «kompositio» so'zidan olingan bo'lib, to'qish, tuzish, bir-biriga solishtirish, naqshni g'oyasi, xarakteri va vazifasiga muvofiq uyg'un hamda mutanosib joylashtirish, degan ma'noni anglatadi. Naqqoshlik, ganchkorlik, kashtachilik va boshqa xalq amaliy san'ati turlarida kompozitsiya tuzishda simmetriyani, markaz topishni, bezaklarning takrorlanishi, bezakning dinamikligi, chiroyliligi va tabiiyligi, ranglarning yorqinligi va uyg'unligini hisobga olish kerak. Bulardan har birining o'ziga xos qonun-qoidalari bor. Ustalar chizadigan nusxalar o'z xususiyatiga ko'ra namoyon, turunj, kitoba, ruta, munabbat, va morpech, zanjira kabi maxsus kompozitsiyalarga bo'linadi. Ustalar har bir naqshning tuzilishi, xarakteri va falsafiy ma'nosiga qarab, ularga nom qo'yadilar. Chunonchi, Toshkent ganchkorlik maktabining yirik namoyandasi Mahmud Usmonov «San'atim-saodatim» risolasida naqsh kompozitsiyalari nomini birma-bir sanab o'tar ekan: «xashti tufsor, sarnig'on, tufsoiri qanot, turna qanot, xonagi bo'rtma, xashti davra, chorsor davra yulduz, mashdona, parrak, oftoba, lola

islimiy, bofta islumiy, erkin islumiy, turunj, bandi rumiy, islumiy gul dona, islumiy madohil, Lola hoshiya» va boshqa atamalar mavjud, deb qayd qiladi.

Kompanovka (joylashtirish) — chizish kerak bo'lgan naqshni yoki biror tasvirni qog'oz, ganch, faner yoki biror yuzaga to'g'ri joylashtirish. Simmetriya - grekcha bo'lib, o'lchovlarning bir-biriga mutanosibligidir. Ritm — naqsh elementining ma'lum masofada bir tekisda takrorlanib kelishi bo'lib, naqshdagi harakatning uzluksiz va go'zal ko'rinishini ta'minlaydi.

Asimmetriya - kompozitsiyada simmetrik muvozanatning buzilishi.

Stilizatsiya - tabiatdagi o'simlik, hayvon va boshqalarning tasviri, rangi, shakli va tuzilishini badiiy usulda umumlashtirish.

Naqsh kompozitsiyasini chizishda quyidagilarga:

- tanob yoki novda tagidan gul, bargni qoldirib tasvirlash mumkin emasligiga; tanob bilan novdani farqlab tasvirlashga; taqsimda oitiqcha nusxa chizib qo'ymaslikka;
- tanobdan hech qachon gul, novda, g'uncha va boshqalar o'sib chiqmasligiga;
- naqsh elementlarining nisbatini saqlashga;
- ganch o'ymaga moslab naqsh kompozitsiyasi tuzishga;
- naqshning zichligiga;
- naqsh orasidagi zamin bo'shliqlari nisbatini saqlash va hokazolarga amal qilish kerak.

O'rgangan naqsh elementlarimiz asosida oddiy naqsh kompozitsiyalarini tuzamiz. Simmetrik naqshlar tuzmoqchi bo'lsak, avval qog'ozga taqsimlash asosida simmetrik to'r chiziqlarni chizib olamiz. Naqshlarning takrorlanuvchi eng xarakterli qismi «taqsim» deb yuritiladi. Taqsim naqqoshlikda naqshning ma'lum bir shaklda takrorlanuvchi qismi, bo'lagi. O'rta Osiyo naqshlari o'ziga xos xarakterga ega bo'lib, naqshlarning deyarli hammasi takrorlanuvchi bo'lakdan (qismdan) iboratdir. Shu taqsim sathi «taqsim yuzi» deyiladi. Naqqoshlar naqsh chizishdan avval taqsim

yuzini qog'ozga belgilab, naqsh kompozitsiyasining bir qismini chizib, axtasini oladilar. Naqqosh bezatiladigan yuzaga shu axta yordamida naqshni takrorlab tushirib, to'ldirib chiqadi va bezatadi. Taqsim kompozitsiyasining takrorlanuvchi qismi har xil bo'ladi. Chunonchi, uchburchak, to'rtburchak, kvadrat va hokazo. Doira yoki gumbazga mo'ljallangan naqsh taqsimiy kompozitsiya yuzining to'rtidan, oltidan, sakkizdan, o'n ikki-dan bir va hokazo qismlarini tashkil etib, taqsim doirasida yonma-yon takrorlanadi. Bunday taqsim «aylana taqsim» deb ataladi. Taqsim to'g'ri chiziq bo'yicha takrorlansa, «to'g'ri taqsim» deb yuritiladi. Taqsim to'g'ri va oyna shaklida almashinib takrorlansa, unda «chopurost taqsim» deyiladi. Ganch o'ymakorligida taqsimning o'zi chizib olinsa bo'ldi. Keyin shu taqsim bo'yicha muayyan naqsh kompozitsiyasining axtasini bemalol tayyorlash mumkin. Kompozitsiya chizishni yaxshilab o'rganib olish uchun naqsh kompozitsiyalaridan bir nechta chizib, mashq qilinadi. Chizilgan kompozitsiyalarning eng yaxshisi tanlab olinadi. Zanjiralardan birini hoshiya tariqasida qo'llash ham mumkin. Agar zanjira qilmasangiz chetidan, albatta, ramka qoldiring. Ramkasiz naqshni bezalmagan uyga o'xshatish mumkin. Tuzilgan naqsh kompozitsiyasini kalka (shaffof) qog'ozga ko'chirib, axta (ulgi) tayyorlanadi. Axta — naqsh yoki biror rasmni shaffof qog'ozga chizib, chiziq yo'llarini igna bilan teshib, buyum yuziga tushirish uchun tayyorlangan andaza. Xorazmda «ulgi», Buxoroda «so'zan» deb yuritiladi. Ilk davrlarda ustalar buyum yuziga yoki naqsh chiziladigan sirtga tasvirni to'g'ridan-to'g'ri chizib, o'yib, naqsh ishlay berganlar, keyinchalik axta orqali tasvir tushirish qulayligini bilib, undan foydalana boshlaganlar. Naqqoshlar, ganchkorlar, yog'och o'ymakorligi ustalari va boshqalar naqsh kompozitsiyalarining andzasini yillar davomida saqlab kelganlar. Bu esa xohlagan vaqtda ulardan foydalanish, zarur bo'lsa uni takomillashtirish imkonini berar edi. Bu axtalar otadan bolaga meros bo'lib qolardi. Ustalar axtani maxsus sandiqlarda saqlab kelganlar. Ba'zi axta namunalari davlat arxivlarida saqlanib kelinmoqda. Masalan, mashhur ganchkorlar: Usta Shirin Murodov, Toshpo'lat

Arslonqulov, naqqoshlar: T.To'xtaxo'jayev, Jalil Hakimov va boshqalar tayyorlagan axtalar arxivlarda saqlanmoqda. Axtani tayyorlash uchun shaffof qog'oz naqsh kompozitsiyasiga moslab simmetriya o'qi bo'yicha ikkiga, to'rtga va hokazoga buklanadi. Buklamaning bir qismiga naqsh chiziladi. Naqshli shaffof qog'oz yupqa yostiqla ustiga qo'yiladi va naqsh chiziqlari ustidan igna bilan teshib chiqiladi. Naqshning yirik va maydaligiga qarab igna tanlanadi. Igna bilan teshiladigan teshiklarning oralig'i naqshning mayda va yirikligiga bog'liq bo'ladi. Agar naqsh mayda bo'lsa, igna oralig'idagi masofa yaqin bo'ladi va aksincha naqsh yirik bo'lsa, teshiklar oralig'i masofasi katta bo'ladi. Naqsh nusxasi igna bilan teshib bo'lingandan keyin, shaffof qog'oz yoyib yuboriladi, natijada axta hosil bo'ladi. Tayyor bo'lgan axtani ish yuzasiga qo'yib, ustidan xoka urib va bosib yurgizib chiqiladi. Natijada naqsh nusxasi ish yuzasiga ko'chiriladi. Ganch taxta tayyor bo'lgandan so'ng, uning ustiga naqsh kompozitsiyasi axta va xoka yordamida tushiriladi yoki qo'l bilan qora qalamda to'g'ridan-to'g'ri chiziladi. Naqshning o'yiladigan chegara chiziqlari skalpelda tirnab kesib chiqiladi. Shunday qilinmasa ganchni o'yish jarayonida chiziqlar o'chib ketishi va o'yma noto'g'ri o'yilishi mumkin. [5]Naqsh zamini skalpelda o'yilib, chetlari iskana yordamida tekislab chiqiladi. O'yma relyefiga mos pardozi turi beriladi. Masalan, pax pardozi, choka pardozi, Lola pardozi yoki tabaqa pardozi. Ayrim hollarda kompozitsiyada bir necha pardozni bir vaqtda qo'llash ham mumkin. Ishning so'ngida o'ymaning chetiga ishlangan zanjirani o'yib, pardozi beriladi. Munabbat shaklidagi naqsh kompozitsiyasini tuzish va uni o'yish. Endi biz to'g'ri to'rtburchak (munabbat) shaklidagi naqsh kompozitsiyasi tuzish, o'yish va unga tegishli pardozi berishni o'rganamiz. Bunday naqsh kompozitsiyasi kvadrat bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, kvadrat va to'g'ri to'rtburchak ichidagi naqsh kompozitsiyasi hech tomonga ulanmaydigan oddiy naqsh kompozitsiya yoki har tomonga ulanuvchan munabbat naqshi ham bo'lishi mumkin. Xo'sh, munabbat naqsh turi nima? Munabbat — arabcha «o'stirmoq» degan ma'noni anglatadi. Asosi kvadrat yoki to'rtburchakdan tashkil topib, to'rt tomonga takrorlanadigan naqsh taqsimi.

Katta yuzalarni bezashda munabbatdan foydalaniladi. U O'rta Osiyo naqsh kompozitsiyasida ko'p qo'llaniladi. Naqqosh munabbatni chizishdan avval uning to'rtidan bir bo'lagini chizib olib, keyin axtasini tayyorlaydi. Munabbatning o'smiksimon, geometrik va boshqa turlari bor. Uning munabbat/ mehrpb, munabbat/ bofta, munabbat/ islimi, munabbati girih va boshqa atamallari mavjud. Biz munabbat shaklidagi naqsh kompozitsiyasi tuzishni mashq qilish uchun, avvalo, munabbat shaklidagi naqsh kompozitsiyasini ko'rib chiqamiz va shu asosda uni chizamiz. Chizishda kompozitsiyaning biror takrorlanadigan ikkidandan bir yoki to'rtidan bir qismini chizib olamiz. Keyin esa shu naqshning axtasini tayyorlaymiz. Ganch taxta qo'yib, ustiga axta yordamida naqsh nusxasini tushirib o'yamiz va unga tegishli pardozi beramiz.

Davragul kompozitsiyasi tuzish va uni o'yish. Davragul ikki so'zdan iborat bo'lib, «davra», ya'ni doira va gul, ya'ni «doira ichidagi naqsh» ma'nosini anglatadi. Davragul — davra shaklidagi naqsh kompozitsiyasi keng tarqalgan kompozitsiya turlaridan biri. Davragul asosan shiftning markaziga yoki devorga ko'p ishlatiladi.[4] Bu naqsh turi tuzilishi jihatidan islamiy, handasiy (geometrik) va boshqa naqsh turlaridan iborat bo'ladi. Ko'proq binolarning ichki va tashqi qismlarini bezashda ishlatiladi. Davragul kompozitsiyasi quyma va o'yima asosida ham ishlanadi. Biz hozircha faqat o'yima usuldagi davragul kompozitsiyasi ishlashni o'rganamiz. Davragul kompozitsiyasi chizishdan oldin, bu naqsh binoning qayeriga joylashtirilishiga qarab, uzoqdan ko'rinishi uchun yirikroq, yaqindan ko'rinishiga ega bo'lishi uchun maydaroq naqsh tanlanadi. Davragul naqshi diametrik'aniqlab olinadi. Albom varag'ida kichkina xomaki naqsh nusxalari bajariladi. Shulardan o'zingizga ma'qul tushgan xomaki rasm bo'yicha kattalashtirilgan davragul naqsh kompozitsiyasi bajariladi. Buning uchun davragulning haqiqiy kattaligidagi diametrdagi aylana chizib olinadi va shu aylana to'rt, sakkiz, o'n, o'n ikkiga va hokazolarga bo'lib olinib, naqshning taqsimi aniqlanadi. Bu taqsim doirada yonma-yon takrorlanadi, ya'ni aylana taqsimiga naqsh kompozitsiyasi chiziladi. Shu naqsh

taqsimi bo'yicha uning axtasi tayyorlanadi. Ganch taxta quyilib axta yordamida naqsh nusxasi tushiriladi va o'yib pardoz beriladi. Ganch o'ymakorligida ishlatiladigan materiallar va ulardan foydalanish texnologiyasi. Ganch uymakorligini o'rganishda naqsh chizish muhim ahamiyatga ega. Naqsh chizishni yaxshi bilmasdan turib ganchni har qancha chiroyli qilib o'ymaylik baribir sizni yetuk usta deb hech kim tan olmaydi. Xar bir xalq amaliy san'at turlarida o'ziga xos tuzilishga, ko'rinishga, mazmunga ega bo'lgan naqshlar ishlatiladi. Shu qatori ganch o'ymakorligida ishlatiladigan Naqshlar xam o'ziga xos xarakterga egadir, Tabiiyki Naqsh elementlari naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi, tosh o'ymakorligi, kashtachilik va boshqa turlarida ishlatiladigan naqsh elementlari va Naqshlar bilan o'ziga xos farq qiladi. Ustalar tabiatdagi gul, barg, novda, guncha, kabutar, tovus va boshkalarning tuzilishini, o'sish qonun-qoidalari, ko'rinishini sinchiklab o'rganib, ulardan turli naqsh kompozitsiyalar ishlash uchun har xil elementlarini stillashtirib olganlar. Chunonchi, usta gulni stillashtirib olishda uning go'zalligini qaysi xolatda (ustidan, yonidan, tagidan) ko'rinishini tasvirlashni, izlab topadi. Xar qanday kishi ganch o'ymakorligi, naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi va boshqalarni o'rganish uchun naqsh elementlari chiza olishni o'rganishi kerak. Bu elementlar naqsh ishlashni alifbosi xisoblanadi. Bu darsdan biz o'simliksimon naqsh elementlari barg, gul, margula va tanob, shkufta, boglam va sirtmoqlarning turlari, nomlari va ularni chizishni urganamiz. Barg o'simliksimon naqsh elementlari bo'lib, naqqoshlar tomonidan tabiatdagi o'simlik bargni stillashtirib olgan tasviri. Barg Naqsh kompozitsiyasida to'ldiruvchi va xusn beruvchi elementdir.[3]

Ular tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkab turlarga bo'linadi, Oddiy barglarga uch barg, bodom bargi, tol bargi va boshqalar kiradi. Murakkab barglarga esa ko'p barg, shobarg va boshqalar kiradi. Barglarning quyidagi: Stilizatsiya - qush, baliq hashoratlar, barg, gul, rang va shaklini ko'rinishini naqshga moslashtirib xamda umumlashtirib olingan turlari bor: chunonchi, shobarg (shoxona barg) eng katta barg, ko'p barg, chor barg, (to'rtta barg), xurmo bargi, tol bargi, anor bargi,

kashkarchi bargi, madoxil bargi, qush bodom bargi, qalampir bargi, nok bargi, sambig bargi va boshqa 50 dan ortiq turlari bor. Runcha - tabiatdagi gunchalarni usta tomonidan stillashtirib olingan tasviri. Gul - tabiatdagi nakdoshlar tomonidan stillashtirib olingan tasviri. Gul Naqsh kompozitsiyasida tuldiruvchi va xusn beruvchi element bo'lib xisoblanadi. Gullarning xar xil turlari bo'lib, ular O'ziga xos nomlanadi. Chunonchi, uch-besh yaprogli oygul, lola gul, paxta gul, noxot gul, chinni gul, savsar gul, atir gul, gulafshon, gultojixuroz va boshqalar. Gullar tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkabga bulinadi. Murakkab gullarga 1ta gul, ko'p bargli gul va boshqalar, Oddiy gullarga esa oygul, lola gul, no'xat gul va boshqalar kiradi. Gullar har xil tuzilishga ega bo'lganligi uchun ularni o'ziga xos nomlari bor. Shkufta – o'simliksimon naqsh elementi bo'lib, novdalar bir-birini bog'lash va yuzalarini to'ldirish uchun xizmat qiladi. Shkufta tuzilishi jixatidan turlicha bo'ladi. Bir yerda kichik sodda bo'lsa, ikkinchi o'rinda anchagina takomillashgan, uchinchi o'rinda ikki tomondan kelayotgan shkufta madoxil yoki shunga o'xshash shaklni xosil qiladi. Bog'lam va sirtmoqlari – o'simliksimon Naqsh elementlari bo'lib, bandi rumiy boftaning oddiy turi xisoblanadi. Ikki tanobni uchinchi sirtmoxsimon egib o'ziga bog'lashi sirtmoq yoyiladi. Sirtmoqlar bir-biri bilan chalkashib o'tadi, umumiy ko'rinishi xuddi sakkiz raqamini eslatadi. Bofta - Tanob aylanib o'tib xosil qilgan shakl, islimiy naqsh elementi. Boftalar to'g'ri, egri xamda aralash chiziqlardan tashkil topgan bo'ladi. Margula - kush chiziqli gajak, o'simliksimon naqshi elementi. U misgarlik, naqqoshlik, zarduzlik kabilarda ishlatiladi. Agar bir novdani uchidan ikki margula xosil bo'lgan bo'lsa, uni qush margula deb yuritiladi. Agar novda bilan margula tasvirlangan bo'lsa, margulali novda deb yuritiladi. Naqsh kompozitsiyasida margula to'ldiruvchi element xisoblanadi. Band - (novda nabotiy) Naqshlardagi o'simlik va daraxt novdasini ifodalovchi gul bilan u tanobga nisbatan ikkilamchidir. O'simliksimon Naqsh elementi bo'lib, u gullarning novdasi hisoblanadi. Band tabiatdagi daraxt yoki o'simliklarning novdasini va tanasini stillashtirib olingan tasvirdir, xar bir naqsh elementi singari bandning ham

kompozitsiyada qo'llanishning o'ziga xos tasodiflari bor. Masalan, bandning aniq, bir o'lchamda bo'lishi kompozitsiyada gullarga nisbatan saqlanish, u naqshda gullar, barglar va tanoblarning tagidan o'tishi va x.q turli naqshlardan kompozitsiyada banddan o'ziga xos metodda foydalaniladi, shuning uchun ham naqshlar bir-biridan farq qiladi. Chunonchi, Xorazm Naqshida bandlar kam, kurtak va barglar deyarli bo'lmaydi. Novdalarning o'zi prujina singari bir-biriga qo'shilib ketadi. [2] Bundan tashqari novda shoxlash paytida Buxoro, Toshkent va Samarkand nusxalaridan ko'pincha shkurka bilan shoxlari bir-biriga mustahkamlashsa, xorazmliklarda shkurka ajratilmay o'rniga novdacha quo'shiladi. Tanob - arabcha chilvir, arqon degan ma'noni beradi. Murakkab naqshlar kompozitsiyasi asosini tashkil etuvchi negizi va naqshiga shakl beruvchi chizik tanob deyiladi. Markaziy Osiyo naqshlarida bir xil yo'g'onlikdagi chiziq bo'lib, ustalarimiz tabiat manzarasida uchraydigan anxrning shartli tasviri deb olganlar. Naqqosh naqsh kompozitsiyasini chizishdan oldin birinchi navbatda tanob tortib, keyin novdalarni chizadi. So'ngra novdalarni yo'nalishiga moslab gullar joylashtirib chiqadi. Ustalar naqsh kompozitsiya chizishda tanobni birinchi rejaga qo'yadilar. Tanob ustidan xech qachon, gul, novda yoki barg bosib o'tmaydi. Tashqari tanob barg ranglarini bir-biridan ajratib turadi. Tanoblar xilma-xil bo'lib, bir kompozitsiyada boshlanganicha uzluksiz davom etadi, ba'zi nusxalarda tanob ikki nuqtadan boshlanib bir-biriga qarab yo'nalib, bir-biriga chirmashib gullaydi, yana boshqa nusxalarda tanob bir nuqtadan boshlanib ikkinchi tomonga yo'nalib tatsim chetiga borib tugallanadi. Tanob egri, tugri, aralash chiziklardan tashkil topgan bo'lishi mumkin. Agar kompozitsiyada tanoblar kesib o'tuvchi rangli naqshlarda ishlatilsa, unda albatta ikkalasi ikki xil rangga bo'yaladi. Agar bir xil rangga bo'yalsa, unda asosiy shakl o'zini ko'rsata olmaydi. Tanob bir-birini kesib o'tmay birbiriga parallel bo'lsa, bunday nusxani "qush tanobli isimli" deb ataladi. Agar tugallangan mustakil kompozitsiya bo'lsa, „qo'sh tanobli namoyon" deb ataladi. Kompozitsiyada tanob

bir-biridan ortiq xam bo'lishi mumkin. Agar ikki tanobli kompozitsiya bo'lsa, bir boshi ikkinchi gul, barg va boshqalarning o'tishi mumkin emas.[1]

Xulosa: Naqqoshlik xalq-amaliy bezak san'atning bir turi sifatida qadimdan o'zbek madaniyatining muhim bo'lagi hisoblanadi. Ko'p asrlar mobaynida uning badiiy an'analari vujudga keldi va rivojlandi. Naqshlarda san'atning boshqa hamma turlaridan farqli ravishda avlodlarning chambarchas bog'liqligini, milliy an'analarning davomiyligini ko'rish mumkin. Naqqoshlik an'analari san'atning ana shu turini o'rganish metodlari sifatida ham bobodan otaga, otadan o'g'ilga o'tib kelgan. Ana shu davomiylik tufayli naqqoshlik san'ati hozirgacha saqlanib kelmoqda. Naqshning eng yaxshi namunalari boy ijodiy fantaziya orqali birlashtirilgan shakllarning maqsadga muvofiqligi va go'zalligi bilan farqlanadi. Bunda xalq ustalarining atrof muhitga qarashlaridagi tafovut aks etadi. Naqshdagi chizgilar o'yini musiqadagi ohang singari, qo'shiq va ertak kabi "xalq hayotiy tajribasining katta umumlashmasidan" tarkib topgandir. Badiiy naqqoshlik ranglarning uyg'unligida va o'ziga xos kompozitsiyalarda go'zallik yaratish san'atidir. Naqqosh usta o'z ishida ranglarning tabiiy jilosidan va uyg'unligidan, bejirim shakldan, material fakturasidan mohirlik bilan foydalanib yorqin ifodalikka erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Каланов.А.Ж Графика композицияси. укув кулланма (бакалавр йуналиши 1-боскич дастури асосида) Тошкент «info capital group» 2018[1]
2. Egamov. A. Kompozitsiya asoslari 5-9 sinflar. "San'at" jurnali nashriyoti. Toshkent -2005[2]
3. Абдуллаев.С.А.. Рангтасвир асарида композиция муаммолари. услубий кулланма. Тошкент-1994[3]
4. ХАЙТОВ.Е.Х. КОМПОЗИТСИЯ fanidan O'quv qo'llanma. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent - 2019[4]
5. Nazliyev D.A. Kompazitsiya asoslari Toshkent-2019[5]